

Лайли, Зулайходай қизлари бордир... [4].

Шеърӣ лавҳада муаллиф миллий маънавият ифодасини тадқиқ сахнига чиқаради. Юрт тараннуми чизилган манзара яратишда шоир «сўз», «қўз» тушунчалари маъно товланишларидан самарали фойдаланади. Тил, журъат ва ризқ-насиба маъноларини ташийдиган маъно узвларида ўзига хос тароват мужассам. Нутқ ва намоиш муқоясасини урғулаган санъаткор поэтик идрок яхлитлигини айнан тасаввурлараро рақобатдан ахтаради. Метафорик фикр катидан сизиб чиқадиган мушоҳада мантиғи ташбеҳни деталлаштиради:

Авалло дунёга келди Банижон,
Эллик минг йилдан сўнг фоний демишлар,
Инси-жинси, жонли-жонсиз бир инсон,
Одам қарвон, дунё сарбон демишлар [4:197].

Ажиниёз «Демишлар» шеърда метафорик тафаккур умумлашган ифода тарзи кузатилади. Сюжет ва образни туташтирадиган истиорада мавжудлик жумбоғи, одамзод ибтидоси ва интиҳоси ҳамда ҳаётнинг мазмун-моҳияти фалсафий умумлаштирилади. Мавжуд ҳолат, биринчидан, тасаввур-таассурот кўпқатламлилиги ҳосиласи, иккинчидан, бадий вазифадошлик кенгайиши, учинчидан, ижодий яхлитлик зичлиги билан изоҳланади. Адабий муҳокамада Банижон киёфаси доминант образ тарзида мушоҳада мантиқий тараққиётини таъминлаган. Ибтидоий тасаввурга мувофиқ, одамзоддан аввал пайдо бўлган баҳайбат қуш ақлли ва сўзлаш олиш қобилиятига эга бўлган жонзот саналади. Эллик минг йил умр кўрадиган махлуқ тирноқ билан тоғлар қазиганлиги эътироф этилади [6:120]. Муаллиф «инсон қарвон, дунё сарбон» таъкидлови воситасида фақат ва фақат Эзгулик умри боқийлигига ишора қилади. Муаллиф фалсафий мушоҳада тазодий муносабати (бақо ва фано) ёрдамида инсониятни огоҳликка даъват этади.

Шоир ижодида *метонимиялар* ҳам бадийлик ифодаси сифатида кенг истифода этилган. Метонимия ҳам сўз семантикасини кенгайтириш усули бўлиб, ун-

да бирор нарса-предмет ҳақида сўз бориб, бутунлай янги ҳодиса ва тушунчалар ҳақида сўз юритилади. Шоир асарларида унинг қуйидаги кўринишлари учрайди:

1. Муайян бир ҳудуд, макон ва улар орасидаги алоқа натижасида пайдо бўлган метонимиялар: Яман болса, бадбахт, аўылны бузар [5].

2. Шахс отлари метонимия сифатида қўлланилади: *Хожа Ҳафиз, Наъайидан сабағин*, Алан нешше тәлиб кәтиби барды [5].

3. Нарса ва предмет номи шу объектга алоқадор бошқа нарсаларни атайди, умумлаштиради:

Барыны меҳмандын аямас, *дәстурханын* кең жайур

4. Нарса ва предметнинг характер-хусусияти, кўринишини билдирувчи метонимиялар:

Қонақ келсе, *арық* сойма,
Семизин былай қойма.

5. Ранг билдирувчи метонимиялар:

Қыз-жаўаны *қызыл-яшил* кийерлер [5] ва шу кабилар.

Умуман, Ажиниёз шеърда воқеликни поэтик идроклаш ва реал баҳолаш жараёни тасаввурга мунтазам вазифадошлик юклаш – уни бойитиб бориш воситасида муайян эстетик салмоқ қасб этган. Ваҳоланки, ички алоқани мақсадга йўналтирадиган тафаккур маърифатида тушунча ва материя моҳиятда ижодий иттифок ҳосил қилади. Предмет кенгайтирилган-теранлаштирилган талқини айнан тафаккур тизимида туб эврилишлар ясайди. Жорий ҳолат сўз маъноси кўчиш усуллари ўзига ҳослигидан озикланади. Шу маънода, адабий талқин ижодий анъаналар билан узвий алоқалантирилган таҳлил маданиятидан ўсиб чиқади. Мавжуд йўналиш моддият-руҳониятни англаш ҳамда англантиш босқичларидан иборат. Унда семантик майдон мураккаблашиб, тасвир ва ифода сайқал топишига замин ҳозирлайди. Ҳар бир жараён каби ижодий шарҳ ҳам доимо давомий изланиш, ташбеҳ қўллаш танлови ҳамда шартли талқин жипслашувиға эътибор қаратади. Маъно кўчими ўзига ҳослиги шоир бадий мушоҳадаларини тўлдирувчи, аниқловчи ҳамда бойитувчи ижодий омилға эврилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислоҳ маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон қарори.
2. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхынын очерклеры. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. 247-б.
3. Дәўлетов А.Тил билими тийкарлары. –Нөкис: «Билим», 2007, 108-б.
4. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
5. Әжинияз. Мәңги мийраслар. –Нөкис: «Илим», 2014.
6. Мереев А. Ахаллы. Түркмен классыкы әдебиятының сөзлүги. –Ашгабат: 1988. 120-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпоқ мумтоз адабиёти вакили Ажиниёз лирикаси тили семантик хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Унда шоир адабий талқинидаги кўп маъноли сўзлар услубий ўзига ҳослиги таҳлилга тортилган. Метафора ва кўп маъноли сўзлар ўзаро муносабати назарий жиҳатдан умумлаштирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена семантическим особенностям языка произведений великого классика каракалпакской поэзии Ажинияза. Проанализированы многозначные слова. Изучены метафоры. Определены особенности использования многозначных слов, а также приведены яркие примеры.

SUMMARY

The article is devoted to the semantic peculiarities of literary works of classic poet of Karakalpak literature Ajiniyaz. Polysemantic words, metaphors and metaphoric thinking are investigated. Peculiarities of using Polysemantic words is determined and there are given good examples of metaphors.

УДК: 494.3:413.1

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГИ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ТҮСИНІКЛЕРДІҢ МЕТАФОРИЗАЦИЯСЫ

Ш.М.Кунназарова – филология илимлари бойынша философия докторы

Қарақалпақстан аўыл хожалығы ҳәм агротехнологиялар институты

Таянч сўзлар: лингвомаданият, урф-одат, метафора, маданий коннотация, миллий-маданий кадриятлар.

Ключевые слова: лингвокультурология, традиция, метафора, культурная коннотация, национально-культурные ценности.

Key words: linguoculturology, tradition, metaphor, cultural connotation, national and cultural values.

Лингвомәденияттануь мифлесип кеткен тил бирликлери, урп-әдет хәм дәстүрлерди (ески салт дәстүрлер), накыл-мақал хәм фразеологизмлерди, эталон (өлшеў, қәлип, үлги), стереотиплерди (тәкирарланатуғын бир тәризли сөзлер), метафора хәм

тилдиң стильлик фондын, сөйлеў хәм сөйлеў мәдениятын өз ишине алады.

Қарақалпақ халық ертеклеринде бир қатар мәдений бирликлер есапланған метәфоралар өнимли ушырасады. Метәфоралар бурыннан халықтың

санасында қәлиплесип, сиңисип қалған бирликлер арқалы аңлатылады. Әдетте, метафоралар тил билиминде аўыспалы мәниси басым болған түсиниклер арқалы аңлатылса, мысалы, түлки – хайяр адам белгиси, ешек – жалқаўлық, ериншеклик, сондай-ақ кара күш ийеси, мал – серсизлик, ойсызлық белгилерин аңлатса, ертеклерде халықтың миллий дүнъятанымынан, тереңнен пикирлеўинен дерек беретугын, өткир хәм астарлы мәниске ийе болған метафораларды өнимли ушыратамыз.

Мынаў дәстүрхан саған өлгенше ырыскы. Тек «аишыл дәстүрхан» десең болды, не қәлеген аўқатларың пайда болады. «Қайна дүмше» десең мына дүмшеден қәлегениңше теңге аласаң («Алтын баслы әйдарха», 98-б.) Мысалда дәстүрхан – универсиялық сыпатқа ийе, предметлик, зат-нәрсе мәнисинде. Дәстүрхан барлық халықларда бар хәм соның ишинде карақалпақ халқына да тән болып, қәсийетли түсиник. Ол пискен ас, тағамлар қойылатуғын хәм дүнъяда ең жоқары қәдирият саналған инсан баласының жасаў, өмир сүриў ушын нәрлениўи, аўқатланыўи ушын арналған орын. Шаңарақ ағзалары, жақынлар, үлкен хәм киши, куда-кудағай, таныс хәм бийтаныс, дос пенен душпан, улыўма адам баласының бирге табақлас болатуғын, жыйналатуғын орны. Дәстүрхан басында әхмийетли ойласықлар, мәсләхәтлер, шешимлер жүзеге келеди. Карақалпақ халқы да өз миллий үрп-әдет дәстүрлеринен, мәдениатынан келип шығып дәстүрханды теберик, кийели муқаддес буйым сыпатында түсинеди хәм айырым еки жүзли адамлар биреў менен тығыз дос-яран, жақсы мүнәсибетте, дәстүрханлас болып, бир дәстүрханнан тағам татысып соңын ала оған жаманлық ислесе, шәртлесип сөзинен қайтса «дәстүрханым урсын!, дузым урсын, аппақ асым тутқай, дузымды ишип, дузлығыма түпирди» хәм тағы басқа да сыяқлы ғарғыс түрлерин қолланады. Ертеклер тилинде болса дәстүрханға усы түсиниклерден келип шығып, ол адамға молшылық, абаданшылық, тойымлық, рәхәтлениў, қуўаныш сезимлерин беретугын туўра мәнисине, тосаттан молшылық мазалы аўқатлар менен дәстүрхан үсти толыўына қыяллы хәўес, талпыныў бар. Сондай-ақ, карақалпақ ертеклеринде ертек қахарманының жақсы инсаний сыпатларға ийе болып, ол қыйыншылықларға дос келип қалған пайытында мүшкилин аңсатластыратуғын қандай да шешим излеўи адам баласының хайўанатлар менен тиллесип, олар арқалы, атап айтқанда кустың пәри, жолбарыстың түги, теректиң жапырағы, оларды түтетиў, қолына салып ысқылаў, тек сол затқа тийисли сыйқырлы сөзин айтыў жағдайлары, алысты жақын етиўи, узақ аралыққа көзди ашып жумаман дегенше, хәп заматта жетиўи, усы затлардың жәрдемінде таўлардан, шөллерден, тоғайлардан тезлик пенен өте алыўи, жердиң астына саяхат етиўи, жети қабат аспан үстине шыға алыўи итибарға алынған метафоралардың кеңислик хәм ўақыт түсиниклерине қатнаслы дөретилгенлигин көремиз. Бул дерлик көпшилик дүнъя халықларының ертектери тилинде ушырасады. Ал, карақалпақ ертеклеринде де усылар менен бир қатарда қумырысқаның мурты да метафоралық өзгешеликке ийе. Ол жерде де бир ақшам жатып, ертеңине кетер ўақта қумырысқа бир муртын жулып берип, жолға шығарып салды («Шопан бала», 19-б.). Қара көриним жолға барғанда кейнинен бир жолбарыс жетип, оған муртын усыныпты («Хансаят», 106-б.). Демек, қумырысқаның ямаса жолбарыстың мурты ертекте мүшкилдерди аңсатластырыўшы күшке ийе деп тәриппленсе, ал хәқыйатында да инсан баласының дүз аңлары менен, хәттеки майда жәнлик қумырысқа менен, оның дене дүзилисинен, сыртқы көринисинен хабардар болыўи, жолбарысты илаҳий кәраматқа ийе, кийели, шәмшил хайўан деп есаплаўын көремиз.

Қарақалпақ халқында жолбарысты үлкен қойымшылықларға келип түнейди, өлген адамлардың руўхы менен қатнаслы тәрепи бар, оларды жаўыз руўхлардан қорғайды деп түсинилиўи, узақ жыллар, айырым ўақытларда он, он еки жылға шекем перзент көрмей, соң перзентли болған аналарға «жолбарыстың шиллеси түскен» деп есаплаўи, жас балаларға сук, кара нийет хәм жаман нәзер өткермейтуғын күшке ийе деп, жолбарыс түгин әдираспан менен қосып үйге түтетиўи, оның түгинен халықлық емлеў ислеринде түтетки есабында пайдаланыў хәрекетлеринде де, усы ертеклер тилинде берилгениндей халықтың диний исенимлери, диний инанымлары бар.

Жансыз предметлер де ертеклер тилинде метафоралық хызметте жумсалған. Олардан бири қойымшылықта қайтыс болған адамның қәбириниң басына қадап қойылатуғын бийик ағаш – сырық ағашы. Сырық ағаш тийкарынан, зыяратта қәбирди алжаспай таўып барыў ушын қойылған белги ўазыйпасын атқарса да, улыўма қойымшылық, ондағы хәр бир буйымға хұрмет пенен қараў халықтың өлини сыйлаўдағы терең инсанийлық белгисин көрсетиў менен бирге, перзентсиз адамлардың, аналардың сырыққа хәр түрли шүберек байлаўи, қәбиристанда түнеп жаратқанға сыйыныўи, перзент сораўи халықтың диний мәдениаты, көзқараслары менен байланыслы. Ертеклер тилинде әўлийе хәм ондағы сырықты адам баласы нийетлериниң орынланыўында белгили орны бар деп түсинип, оған хұрмет пенен қараўында культлык мәни бар. Әўлийешиликке, ондағы сырыққа қарап, хәттеки, қолды шошайтпаў, қол менен нұсқап көрсетпеў, егер билместен қол менен силтеп көрсетилсе, бармақты тислеп, тәўбеге келиў ырымлары да сақланып қалыўын усы мысаллардан аңлаўға болады: Анаў сырық көринген әўлийеге барып, бир түн түнең, әлбетте, шарапаты тийип, үш хаялыңыз да туўыўи мүмкин, - дейди оларға тилеклес болып («Жартыбас», 262-б.). Сонда усы қумларды басып өтип..., деп бала шошайтқан қолын қумның бийигиндеги қуўсырықтың тусына келгенде қәпелимде қолын түсирип, қумға қадалып, тунжырай қалды («Көргенлиниң баласы», 295-б.).

Метафоралық мәни тек ғана предметлер арқалы билдирилип қоймастан жанлы нәрсениң бир бөлеги, инсан баласының дене мүшесиниң бир бөлеги қыз баланың бир тал шашы арқалы да билдирилип келген. Халқымыз адам хәтте елеспесиз деп санаған түскен, таралғаннан кейин тарақта илинип қалған шашын да, әсиресе қыз балалардың шашын адам аяғы баспайтуғын жерге я көмип таслаўды я өртеп жиберіў кереклигин айтты тәрбиялап отырған. Себеби, жыйнақсыз қыйылған шаш бөлеги болса да, оны жаман қус болып ушып келип әрўақлар әкетип қалады, оны усындай жаман күшлер алып кетсе, адам бас аўырыўына шатылады деп ырымлаған. Шаш бөлегине де итибарсызлық пенен қараса аўырыўға, яғный жаман ақыбетлерге алып келеди деген уғымда жыйнақшылық, азадалық, пухталық сыяқлы тәлим-тәрбиялық түсиниклер бар болып, ол турмыслық өзине тән қатаң қағыйда. Бул хәққында Г.Адилова өз изертлеўинде: «Лингвомәденияттаныў - миллий сыпаты бар деп танылатуғын социаллық, этикалық, эстетикалық, сиясий, адамгершилик, руўхыйлық, турмыслық қағыйдалар менен ынамдылықларды тиллик қураллар арқалы жеткеріўди изертлейтуғын тил илиминиң бағдары» [2:21] - деп көрсетеди. Дәрьяның аяғында бир патшалық бар екен. Бир күни патшаның баласы суўға шомылыўға барса, дәрьяның ишинде күнге шағылысып ығып киятырған бир нәрсени көреди. Алып қараса, алтын шаш. Патшаның баласы сол алтын шаштың ийесине ашық болып, сол күннен баслап төсек тартып жатып алады («Аққус», 62-б.). Бул мысалда алтын шаш

–гөззаллык, теңсиз сулыўлық тымсалы. Узын хәм шырайлы, алтын шаш (алтындай жаркырап, көзди камастырып турған) аркалы оның ийеси жумбақланып көрсетиледи, яғный алтын шаш тутас гөззаллықтың бир кишигирим бөлегі. Оның ийеси ертектен мәлим болып турғанындай, қыз бала. Шаш тиллик бирлиги аркалы қарақалпақ халқының хаял-қызларының шаш күтими мәдениеті көзге тасланады. Ерте уақытларда хаял-қызлар, хәтте, кемпир апалар да ер адамға шашын көрсетип жуўмаған, узын шашларын ер адам алдында жуўып–тарап отыруды уят деп, ал оны қыйып таслауды гүнә деп есеплеген, дус келген орынға, аяқ басатуғын жерге шашты тасламаған. Егер, хаял адамның қандай да аўырыўы себепли күтими қыйын болғанлықтан бурьмы, узын шашлары кесип тасланған болса да, жаны шыққанда оны денесиниң бир бөлегі ретинде санап, қосып көметуғын болған. Шашты күтиў, оны узын хәм шырайлы етип өсириў, тағыншақлар менен безеў ислери қарақалпақ хаял-қызларының эстетикалық талғамын, миллий мәдениетлық белгилерин де дәлиллейди.

Усы сыяқлы аўыспалы мәни когнитивлик билим тийкары екенлиги хақында илимий әдебиятта: «...метафоралар мазмунлық курамы хәм олардағы мәдений коннотациялардың өзи де когнитивлик билим дереги болып хызмет етеди. Соның ушын да аўыспалы мотивлескен сөзлер (метафоралар) мәдений белгилердиң сыртқы көриниси» [1:95]-деп көрсетиледи. Сондай-ақ, метафоралар затлық мәнилерде келеди. Тарақ буйым мәнисинде, тарақ аркалы көбинесе қарақалпақ ертеклеринде тоғай жасырылады. Тоғай хәм тарақ арасындағы уқаслық белгилер – тарақ тиси де тереклер сыяқлы бир тегис, бойма-бой жайластырылыўы, екіншиден шаш тарақ пенен таралады, шаштың тоғайға уқаслық белгиси бул – шаш та тоғай сыяқлы қалың хәм шашта да тереклер сыяқлы өсиў белгиси бар. Ал алма көпшилик ертеклерде перзентли болыўға нускаў. Перзентсиз аналардың алма жеп, соң хәмилели болыўы, ямаса жигит түсинде алма усыңған қызды ушыратыўы, қызға алма бериўи – мухаббат белгиси саналады. Соның менен бирге алма – бул алма терегиниң бир бөлегі болып, олар арасында партонимиялық байланыс бар, тийкаргы мәниге өзеклеслик көринеди. Алма аркалы жигит хәм қыздың ушырасыў орны, алма тереги жумбақланып жасырылған. Адамлар алма хәм тарақ аркалы еле жазыў хәм сызыў қәлиплеспеген ерте дәўирлерде де хабарлық хат жазыўларысыз-ақ затлардың уқаслық белгилери аркалы бир-бириниң жумбақланған, жасырылған ой-қиялларын аңлап, түсине алған. Бул аркалы адам баласының пикир дүньясының тереңлиги хәм қиялларының шегарасыз кеңлигин аңлаймыз.

Бай буны ашып қараса, *бир тарақ пенен бир алма* салған, буны қолына алып, хә дегенше түсинбей, үйине келе сала қатынына көрсетеди:

- Ал, бул *тарақ пенен алманың* себебин хәм шешиўин тап, - дейди.

Зайып *алма менен тарақты* қолына ушлап турып былай деди: - Мениң әкемнің бағының сыртында бағқа хешким кирмесин деп қолдан жасалған тоғайы бар, ол тоғайдан қалай да болса өтерсең, оннан соң бир үлкен алма бағы бар, соған келип мени күтиңиз, соған өзим

келемен деген сөзи, - дейди («Зийба менен Зайып қыз», 531-б.)

Метафоралар курамындағы бирликлер затлық, жанлы нәрселердиң атамасы менен келиў менен бирге топонимикалық индикаторлар менен де жумсалады. Мысалы, ертеклерде колланылатуғын жол – бул әпиўайы инсанды өз мәнзилине жеткеретуғын хызметке ғана ийе болып қоймастан, ал адам баласының өмири мәнисин де билдиреди. Жол – адамның өзи ушын еле белгисиз болған тәғдири, тутас турмысы. Туўылыў, өмир сүриў, жасаў, өлим – булар адам өмириниң белгилі бөлимлери. Адам өзине бийтаныс болған жолдан жүриў аркалы қыйыншылықларға, қуўанышқа, ашылыққа, тоқшылыққа, түрлі хәдийселерге ушырайды. Бирақ олар қандай хәдийселер екенлиги оған нәмәлим. Көбинесе қарақалпақ ертеклеринде ушырасатуғын жол – егер сол жолдан жүрсе аман келе алатуғын, екіншиси аман-саў келиўи белгисиз болған жол, үшіншиси барса келмейтуғын жол. Булардың ишиндеги дәслепки еки жол адамның өмир сүриўинен, жасаўынан, тиришилигинен дерек берсе, барса келмейтуғын жол – бул о дүнья.

Уш бала жолға шығып бир неше күн жол жүрген соң, алдынан жол үшке айрылды. Бир жол – *Барсакелер*, екінши жол – *Барса келер-келмес*, үшінши жол – *Дым келмес*. Үлкен ағасы биринши жолға, ортаншысы екінши жолға кетти. Мәликхәсенге *үшінши келмес жол* туўры келди. Себеби, анаў еки ағасы ойласып, Мәликхәсенди келмес жолға қойып еди. Еки үлкен ағасының Мәликхәсеннен анасы бөлек еди. Әне, Мәликхәсен өзи жас, *барса келмес жолға* кетти («Мәликхәсен», 44-б.). Метафорада жол адамның басып өтеуғын өмири менен уқаслық тәреплери итибарға алынған.

Ертеклерде дәў, жин-жыпырлар, мәстән кемпир, шайтан сыяқлы диний тулғалар да метафоризациялық уғымларды билдиреди. Әсиресе, мәстан кемпир шырайсыз, түр-түси суўық, бәдбәшере, кийимлери патас, олпылы-солпылы, ишки дүньясы пасық нийетке толы деп түсиндириледі. *Мәстан кемпир* – тири жанлы зат түсинигинде бул жаманлық хәм ипласлық белгиси мәнисин береді: Көз тигип от басына қараса, көзлери мәштей, арқасы қозған, топпысы тозған, еки дизеси қулағынан озған бир мәстан маманы көрди («Ағалы-инилер хәм апалы-сиңлилер», 100-б.).

Жуўмақлап айтқанда, метафоралар қарақалпақ халық ертеклеринде универсиялық хызметте келиўи, яғный тек қарақалпақ халқында емес, көпшилик дүнья халықларына да тән кубылыс екенлиги мәлим. Метафораларда халықтың миллий психологиясы, дүньяны, барлықты таныўы, оны қабыллаўы ойлаў процесиниң хызметин де көрсетеди. Ертеклер тилинде колланылған метафоралар қарақалпақ халқының миллий-мәдений қәдириятлары хақында баҳалы мағлыұматларды береді. Атап айтқанда, қәбир басындағы сырық, табыт, қумалақ, палкердиң шыбығы, қамшысы сыяқлы затлық түсиниклер қарақалпақ халқының диний исенимлерин аңлатса, қуў гелле, шаш – адам мүшелериниң хәм дәстүрхан, дуз, нан, алма, тарақ сыяқлы затлық мәнидеги тил бирликлери аркалы реальлық мәнис емес, мәдений коннотация нәзерде тутылған.

Әдебиятлар

1. Abdinazimov Sh., Tolibayev X. Lingvokulturologiya. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
2. Адилова Г.А. Қарақалпақстан қазақтары тилиндегі этнографизмдер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-76-томлар. -Нөкис: “Илим”, 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ эртакларидағы метафоралар лингвомаданий йўналишда ўрганилған. Метафораларнинг қарақалпақ халқ эртакларида универсал вазифани бажариши, бу ҳолат нафақат қарақалпақ халқида, балки кўпчилик дунё халқлариға ҳам хос жараён эканлиги мисоллар билан кўрсатилған.

В статье анализируются метафоры каракалпакских народных сказок в лингвокультурном направлении. Роль метафор в каракалпакских народных сказках демонстрируется на примерах, что этот процесс уникален не только для каракалпаков, но и для многих народов мира.

The article analyzes the metaphors of the Karakalpak folk tales in the linguocultural analysis. The role of metaphors in the Karakalpak folk tales is demonstrated by examples that this process is unique not only for the Karakalpak people, but also for many peoples of the world.

УДК 811.512

КАРАКАЛПАК ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИНДЕ МАЛ ШАРҰАШЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН КӘСІПЛИК СӨЗЛЕР

Б.Р.Құрбанбаева – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжигияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар. диалект, нутқ, касбий лексика, аффикс, хосила сўзлар, брилик сон, кўшма сўз, синоним, омоним, эскирган сўзлар, фонетик ўзгарувчанлик, лексик ўзгарувчанлик, диалектик метафора.

Ключевые слова: диалект, говор, профессиональная лексика, аффикс, производное слово, единственное число, составное слово, синоним, омоним, устаревшие слова, фонетическая изменчивость, лексическая изменчивость, диалектическая метафора.

Key words: dialect, speech, professional vocabulary, affix, derivative word, singular, compound word, synonym, homonym, obsolete words, phonetic variability, lexical variability, dialectical metaphor.

Қарақалпақ тилиниң лексикасында белгили бир кәсипке байланыслы, сол кәсипте ислеўши адамлардың лексикасына тән шекленип қолланылатуғын сөзлер бар. Бундай сөзлерди төмендегидей тематикалық топарларға бөлип қараўға болады. Дийқаншылық, шаруашылық, балықшылық, қурылыс ислерине, тоқымашылық тараўына, суў хожалығына байланыслы, өндирис хәм турмыстың хәр қыйлы тараўларына байланыслы кәсиплик сөзлер. Олардың бири мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсиплик сөзлер.

Мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын сөзлерди улыўмахалықлық сыпаттағы кәсиплик сөзлер хәм диалектлик сыпаттағы кәсиплик сөзлер деп бөлиўге болады.

Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде мал шаруашылығына байланыслы улыўма халыққа түсиникли сөзлер менен бир қатарда, белгили бир аймақта шекленип қолланылатуғын, тек диалектке ғана тән болған кәсиплик сөзлер бар. Мақалада биз оларға жасалыўы, қурылысы, мәниси хәм қолланылыў өриси жағынан таллаў жасадық.

Арқа диалектте мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсиплик сөзлер қурылысы бойынша дара, дөренди хәм қоспа сөз түрінде ушырасады. Сондай-ақ диалекттеги кәсиплик сөзлер, синоним, омоним сыпатында, аўыспалы мәниде хәм фонетикалық, лексикалық вариантта қолланылады.

Төрт түлик малдың жас өзгешелигине, аўырыўына, жайлаўына байланыслы төмендегидей диалектте тән кәсиплик сөзлер бар: *қына* (Қараөзек)-испара, ушлы темир, *жона* (Қараөзек)-ер менен туратуғын зат, *ығар* (Шоманай, Нөкис район)-аттың ери, *палаң* (Қанлыкөл)-ешектиң жабыўы, *шалдығар* (Кегейли)-жазғы мал қора, *сыйдемет* (Қараөзек)-аттың ери артқа қарай кетпеў ушын байланатуғын зат, *қуйысқан* (Бозатаў)-аттың көкирегине тағылатуғын айылдың бир түри, *қуйысқан* (Қараөзек)-аттың ери алдына қарай еңтерилип кетпеў ушын байланатуғын зат, *қуйысқан* (Кегейли)-аттың ертурманы, *турмыш* (Шоманай)-мал байлайтуғын жер, *түйник* (Шоманай)-жер төленің төбесинен жақты түсиў ушын қойылған тесик, *тусақ* (Бозатаў, Шымбай)-қойдың урғашысы, *жабағы* (Нөкис район)-минилмеген асаў ат, *арғымақ* (Қанлыкөл)-ат, *қодық*-тайыншақ, тай, *гөжсек* (Қанлыкөл)-бузаў, (бул сөз өзбек тилиниң диалектлернде *өжсек* түрінде қолланылады), *тоқал* (Шымбай)-шақысы жоқ мал, *шаңлақ* (Бозатаў, Мойнак, Нөкис район)-мал, жанлықларды ийиретуғын жер, кеште жататуғын жери. *шаңлақ* (Нөкис район) сөзи жайлаў мәнисинде де қолланылады, *қарым* (Мойнак, Қараөзек) гүдилеп қойған пишенди мал жеп кетпеў ушын қораның сыртынан қарым қазып қойылады, *тайлақ* (Мойнак, Қанлыкөл)-түйениң баласы, *көшек* (Мойнак)-түйениң баласы.

Мысалы: Шаруа малларына от-шөп жыйналып қойылады хәм қыр дөгеригине *қарым* қазылады, бизде хәзир хәрем делинеди.

Т.Бегжановтың мийнетинде: «Төрт түлик малдың биреўине түйе киреди. Усы түйениң жасына қарай ата-лыўына байланыслы түйениң баласы он еки айға дейин бота, боталақ болады. Мойнақ сөйлесиминде *көшек* сөзи де қолланылады. *Көшек*-бул жас түйе, бота дегенди билдиреди. Он еки айдан кейин *тайлақ* болады»-делинген [1:86].

А.М. Щербак қазақ, қырғыз, түркмен, өзбек тиллеринде *тайлақ*, азербайжан тилинде *даўлаг* деп атала-туғынын айтып бул пикирди тастыйықлайды [2:107].

Сондай-ақ карақалпақ тилиндеги «түйе қартайса *көшегине* ереди» - деген мақалдың арқа диалектте «түйе қартайса *көшелегине* ереди» варианты бар.

Мал шаруашылығына байланыслы қолланылатуғын *қына* сөзи арқа диалектте бир неше мәниде жумсалады: 1) испара, ушлы темир; 2) той; 3) жүўериниң күйик ба-сы.

А.Пахратдинов өз мийнетинде *қына* сөзиниң келип шығыў себебин былай түсиндиреди: Егер биреў асығып баратырса, «ойтип асығып әкеңниң қына тойына бара-тырсаң ба? дейди. Биреў атын ямаса машинасын мин-бесе, «оны хәзир минбей әкеңниң қына тойына минесең бе? деген де гәп бар. Булар тилде жүдә өнимли қолла-нылады. Халық бул гәпти төмендегидей жағдайға бай-ланыслы келип шыққан деседи :

Қына-испара деген сөз. Испара ушлы темир. Халық тилинде «хәмме сеннен қаша береді, қолыңда испараң бар ма?»-деген гәп бар. Демек, қына хешкимге жақпай-ды. Қына көбинесе көлікке байланыслы қолланылады. Мысалы: жүрмейтуғын ешекке қына бассаң (ушлы те-мирди ешектің ыйығына басып-басып алсаң) ешек аяқ-аяғына тиймей ушып кетеди.

Балалар әкесиниң екінши үйленіў тойын қына той деп атаған. Бала-шағалы адам хаялы турып екінши рет оның үстине және үйленсе, бурынғы хаял ушын да, он-нан туўылған балалар ушын да жүдә қыйын болған. Бул той үйге қуўаныш алып келмеген. Бул үйдеги улды, қызды, ананы қапа еткен. Әкениң бул иси шаңарақтағы адамлар ушын қынадай, испарадай қадалған. Ел ишин-де «пәленше қына той берип атыр» деп қуўанатуғын адам болмаған. Ол үйде биреў той ушын хызмет етсе ерси көринген. Соның ушын тилде «Әкеңниң қына тойына асығып баратырсаң ба?»-деген гәп қалған. Бул «ол тойдың гөринде қуўанасаң ба?» дегенди аңлатқан. Себеби таза түскен хаял бурынғыға күндес болады. Олар бир-биреўин жек көреді. Соңғы таза түскен хаял бурынғы хаялдан туўған балаларды жек көреді. Шаңарақта енди күнде қырғын урыс болады. «Атыңды әкеңниң қына тойында шабасаң ба?» деген гәп «усындай шадлы ўақытларында минбей өмирдеги